

KONSTANTİNOPOLİS’TE ULAŞIM

NİLGÜN ELAM*

Bu yazıda Bizans döneminde Konstantinopolis’te mevcut karayolu ağı ile limanlar ele alınacak ve şehrin Anadolu ve Rumeli ile olan bağlantı yollarına temas edilecektir. Bilindiği üzere, Roma döneminde yollar kamu yolları (*viae publicae*) ve özel yollar (*viae privatae*) olarak ikiye ayrılırdı. Değişen zaman koşullarına uygun olarak bazı farklılıklarla bu ayrımı korumuş olan Bizanslılar Roma’nın mirasçısıydılar ve Roma yol ağını koruyup yer yer de genişlettiler. Bizanslılar yolları kullanım amaçlarına, şekillerine veya mahiyetlerine göre değişik isimler altında kategorize ederlerdi. Kamuya açık yollar, imparatorluk (*basiliki*) yolları, devlet (*dimosia* ya da *dimosiaki*) yolları, büyük (*megaloi*), küçük (*mikroi*), dar (*estenomenoi*) yollar, eski (*palaioi*), genel (*katholiki*), kereste taşımak için kullanılan yollar (*xylophoriki*), yük arabalarının kullandığı yollar (*amaxigi*), taşla döşeli (*plakotoi*) ve patika (*monopation*) yollar gibi. Taş döşeli, düz ve sağlam bir yapıya sahip olan Bizans devlet yollarının genişliği zaman zaman 6,5 m’yi buluyordu. Bu yol ağının oluşumunda toprağın yapısı kadar yerleşim alanlarının konumu da belirleyiciydi. Roma İmparatorluğu başkentinin doğudaki Byzantion’a nakledilmesi (324-330), Anadolu’nun batı kıyılarını doğudaki sınır bölgelerine bağlayan yolların önemlerini kaybetmesine ve Konstantinopolis’ten başlayıp Suriye’ye uzanan yeni yolların öne çıkmasına neden oldu. Bunlardan birisi *Hac Yolu* idi ve Avrupa’yı Konstantinopolis ve Filistin’e bağlardı.

Roma İmparatorluğu’nun başkenti Roma’dan başlayan önemli yollardan biri olan Via Egnatia, Kypselâ’dan (İpsala) geçerek Byzantion’a uzanırdı. İmparatorluğun başkentinin Byzantion’a nakledildiği 330’dan itibaren bu yolun Herakleia’dan sonra izlediği güzergâh sahil kesimine kaydırılmış ve Selymbria (Silivri), Athyras, Region ve Hebdomon’dan (Bakırköy) geçerek Altınkapı’ya (Chrysi Pyli, Yedikule) ve başkente ulaşmıştı. Ayrıca, Belgrat’tan hareketle Tuna Nehri’ni izleyerek

Karadeniz’e ve oradan da güneye doğru Bosphorus’a (Boğaziçi) kadar kıyı şeridine paralel giden Via Militaris ya da Via Traiana adlarıyla anılan bir yol daha vardı. Konstantinopolis’i Anadolu’ya bağlayan yollardan birisi olan Oxys Dromos (Οξύς δρόμος), Khalkedon (Kadıköy)’den başlar; Prainetos (Karamürsel), Hellenopolis (Hersek) ve Pylai (Yalova) üzerinden Anadolu’ya ilerlerdi. Diğer bir yol da Trapezous (Trabzon)’tan başlayıp Euchaita (Beyözü/Çorum) ve Paflagonia’yı bir baştan bir başa geçerek Bizans başkentine ulaşırdı.

Konstantinopolis’in Caddeleri

Esas konumuz olan Konstantinopolis’teki yol ağına gelince; İmparator Konstantinus ve İmparator Theodosios döneminde alanı genişleyen başkent, bu yeni alanları içine aldığı zaman zaten bir dizi karayoluna sahipti. Bunların en önemlisi olan Mese (Μέση) adlı cadde, esasen Balkan Yarımadası’nı kateden eski bir Roma askerî yolu olan Via Egnatia’nın doğu kanadını oluşturmaktaydı. Byzantium’un kapılarından birinde son bulan bu yol, burada kentin içinden gelen Mese (Μέση) Caddesi’yle birleşirdi. Her iki tarafı revaklarla süslü olup başkenti bir uçtan diğerine bağlıyordu. “Orta Yol” anlamına gelen Mese, Konstantinus döneminde Capitolium’un inşa edildiği yerde kuzeybatıya doğru kollara ayrılırdı.¹

Bunun dışında Marmara Denizi ve Haliç kıyıları boyunca uzanan iki sahil yolunun geçmişinin başkent inşasından önceye dayandığı düşünülmektedir.² Genellikle kentin topoğrafik özelliklerine tâbi olan bu yollar, daha sonra açılan sokak ve caddelerle bir ızgara planı oluşturdu. Konstantinopolis’in eski tarihî yarımadasındaki tüm kamusal alanlar, Mese Caddesi ve caddenin güneybatısı ile kuzeybatısındaki caddeler

¹ C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècles)*, Paris 1990.

Kent planları için bkz. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988, s. 330 vd.

² Patria Konstantinoupoleos, c. 1, s. 68, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. T. Preger, Leipzig 1907, s. 2, satır 148; Berger, *Untersuchungen*, s. 226 vd.

* Anadolu Üniversitesi

üzerinde bulunmaktaydı.³ Kentteki yamaçları teraslara bölen ve yeniden inşa edilen cadde sistemine uymayan eski istinat duvarlarının Byzantion dönemine ait olduğu ve Osmanlı döneminde onarıldıkları tahmin edilmektedir.⁴ Surların asıl bölümlerinin ayakta kaldığı tek yer, Eski Saray çevresindeki alandı. Kentin Byzantion döneminde bir cadde şebekesi vardı. Caddeler yamaçlar boyunca veya dikine ilerleyen bir düzen içerisinde olup her zaman birbirine paralel değildi.⁵

“E Caddesi”, Hipodrom’u kuzeybatısından Ayasofya ve Aya İrini kiliselerinin yanından geçerek Akropolis’e doğru ilerliyerek kuzeydoğu sahilinde son bulurdu. Akropolis duvarlarının geçtiği yerler henüz tespit edilememiş olsa da bunların temellerinin Topkapı Sarayı’nın iç kısımlarındaki duvarlarda kullanıldığı zannedilmektedir.⁶ Kuzeydoğuya ilerleyen bu duvarlar üzerindeki yegâne kapı, Filler Kapısı’dır. E Caddesine paralel uzanan bu surların Sarayburnu’ndaki Azize Barbara Kapısı’na çıkan Akropolis duvarlarının bir devamı olabileceği düşünülmektedir. E Caddesi’nin en az X. yüzyıla kadar mevcut olduğu⁷ ve bir Bizans kaynağında Pelargoi (Leylekler) adıyla anılan cadde ile aynı olabileceği tahmin edilmektedir.⁸

Sarayın konumu ve yönlendirmesinden bugünkü Mozaik Müzesi’nin⁹ 120 m güneydoğusunda E Caddesi’ne paralel başka bir caddenin mevcut olduğu tahmin ediliyor. A. Berger’in krokide “F Caddesi” olarak gösterdiği bu cadde, sarayın atriumuna, yani Ayasofya’nın doğu tarafına doğru ilerleyerek (belki de batıya doğru küçük bir sapma yaparak) Akropolis’te sona eriyordu.¹⁰ Eski imparatorluk sarayının terasları, güneydoğu yönünde F Caddesi’nin arkasına doğru genişletildi. Krokide gösterilen “G Caddesi”nin Mangana Kapısı’na giden bu terasların altında olduğu kabul edilmektedir. Son araştırmalar,

uzun süre Hodegetria’ya¹¹ adanmış olduğuna inanılan Yedigün Kilise’nin bu caddede değil, biraz daha yüksek bir tepenin üzerinde ve farklı bir yerde olduğunu gösteriyor. Hipodrom’un batı tarafında kuzeybatı yönünde “D Caddesi” uzanmakta¹² ve Hipodrom’un duvar hattını izleyen bu cadde Antiochos’un sarayından önce biraz doğuya dönmekteydi.¹³ D Caddesi’nin Mese Caddesi’nde sona erdiği tahmin ediliyor. Günümüze ulaşan kalıntılar sayesinde yeri saptanabilen Bazilika (Yerebatan Sarnıcı) ve Khalkoprateia’nın batı tarafında uzanan bir sütunlu caddenin izleri 1929’da bulundu.¹⁴

D Caddesi’nin değişen doğrultusu C Caddesi ve buna paralel olan A ve B caddeleri için de (kuzeybatı yönünde) geçerli kabul edilmektedir. Uzmanlara göre Hipodrom’un yapımından sonra bu bölgede bir cadde düzenlemesi olmuş olmalıdır. B Caddesi, arkeolojik hiçbir ize rastlanmasa da, A. Berger tarafından hazırlanan krokiye ilave edilmişti. Bununla birlikte, bu caddenin bazı taban mozaikleri ile birlikte gün ışığına çıkarılan kalıntıları arasında bulunan kilise apsisine dokunmuş olduğu düşünülüyor.¹⁵ 1964’teki antik Byzantium’un surlarına yakın olan bir bina köşesi ortaya çıktığında A Caddesi’nin yeri belirlenebildi.¹⁶ Berger’in hazırladığı kent krokisinin sağındaki caddelere gelince; 1964 yılında bulunan binanın köşesinin “4. Cadde”nin doğrultusunu oluşturduğunu düşünen arkeologlar, bu caddenin kuzeyinde uzanan

3 A. Berger, “Streets and Public Spaces in Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers*, 2000, c. 54, s. 162.

4 R. Janin, *Constantinople byzantine: Developpement urbain et repertoire topographique*, Paris 1964, s. 7 vd.

5 Berger, “Streets and Public Spaces”, s. 162.

6 Akropolis’in Bizans dönemindeki durumu hakkında bkz. Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, İstanbul 1989.

7 H. Delehay, *Les saints stylites*, Brussels 1923, s. 218.

8 Janin, *Constantinople byzantine*, s. 405; Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, s. 401 vd.

9 W. Jobst, “Der Kaiserpalast von Konstantinopel und seine Mosaik”, *Antike Welt*, 1987, c. 18, sy. 3, s. 2-22.

10 Georgios Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Paris 1984, s. 2, satır 353 vd.

11 R. Demangel ve E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la premiere region de Constantinople*, Paris 1939, s. 95-111. Hodegetria’nın lokasyonu hakkında bkz. Berger, *Untersuchungen*, s. 378.

12 Berger, *Untersuchungen*, s. 125, 159; K. Ciggaar, “Une description de Constantinople traduite par un pelerin anglais”, *REB*, 1976, sy. 54, s. 256 vd.

13 A. Berger’in bu konudaki düşünceleri (Berger, “Die Altstadt von Byzanz in der vorjustinianischen Zeit”, *Varia 2 Poikila Byzantina* 6, Bonn 1987, s. 8-10), C. Mango tarafından paylaşılmıyor (Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, Paris 2004, s. 71).

14 M. Schede, “Archaiologische Funde”, *Archäologischer Anzeiger* (1929), s. 358; A. M. Schneider, *Byzanz: Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, Berlin 1936, s. 92, dipnot 8, 9. Basilika ve Khalkoprateia Kilisesi için bkz. T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park 1971, s. 28-33.

15 W. Kleiss, *Topographisch-archaiologischer Plan von Istanbul*, Tübingen 1965, s. 8, dipnot 35; R. M. Harrison ve G. R. J. Lawson, “The Mosaics in Front of the Vilayet Building in Istanbul”, *Istanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı*, 1967, c. 13-14, s. 216 vd.; N. Firatlı, “Recent Important Finds in Istanbul”, *Istanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı*, 1969, c. 15-16, s. 193 vd.; G. Hellenkemper ve Salies, “Konstantinopel”, *Realexikon zur byzantinischen Kunst*, 1990, c. 4, s. 615 vd.

16 İstanbul’daki Alman Arkeoloji Enstitüsü’nde bulunan arkeolojik alan planı için bkz. Kleiss, *Plan*, 12, nr. 112; Berger, “Streets”, s. 164; N. Firatlı, “Brief Archaeological News”, *Istanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı*, 1967, c. 13-14, s. 226 vd., levha 63.

“1. Cadde” ve “3. Cadde”ye ait izleri daha büyük bir kesinlikle takip edilebildiler. Hâlâ bir kısmı mevcut olan “1. Cadde”nin Tahtakale ve Mısır Çarşısı’nın güney kanadı boyunca uzanan Valens Su Kemerî’ne paralel uzanması ve dik bir açı ile Akropolis’in kuzeybatısındaki duvarla kesişmesi dolayısıyla epey eski bir cadde olduğu düşünülmektedir.¹⁷

“2. Cadde” ve izlediği hat, Botaneiates Sarayı olarak adlandırılmış olan mozaik zeminli Erken Bizans yapısı, kilise kalıntıları ve Khalkoprateia Kilisesi’nin dizilimi sayesinde tespit edilebildi. 1, 2 ve 3 nolu caddeler, yarımada’nın doğusunda “E”, “F” ve “G” caddeleri ile buluşmak üzere hafifçe dönüş yaparak Ayasofya’nın kuzeyinden doğuya doğru ilerlemekteydi. Bu üç caddenin kuzeybatıda Balkapanı Hanı’nın yerinde mevcut Bizans yapısına dek uzandıkları kesin olarak kabul edilmekle birlikte, nerede sona erdiği hâlâ bir muammadır.¹⁸

3. Cadde’nin yaklaşık Balkapanı Hanı’nın en güney kısmından başlayıp daha sonra Basilika’ya doğru yöneldiği ve binanın batı tarafının merkezine ulaşmak için biraz dönüş yapması gerektiği sonucuna varılmıştır. 1, 2 ve 3. caddelerin rekonstrüksiyonundaki en büyük sorun, Bizans döneminde tek bir noktadan, yani *Droungarios Kapısı* (Odunkapı)’ndan çıkıyor olmalarıdır.¹⁹ O dönem için başka bir Bizans kentinde tespit edilmeyen böyle bir radyal cadde tasarımı alışılmadık bir durumdur. Bu caddeler, Odunkapı da Byzantium’un eski surları dışında uzanıyor ve kentin antik dönemdeki yerleşim alanına doğru yöneliyorsa, şehir Konstantinus döneminde yeniden organize edilirken cadde tasarımında büyük bir değişiklik yapılmış olduğu düşünülebilir. Az çok dikdörtgen modele uymayan tek ana cadde, kentin Hipodrom’a yakın merkezine açılan batı kapısından başlayan ve Konstantinus döneminden önce mevcut olduğu düşünülen ana cadedir. Antik dönemde Byzantium’un Haliç kıyıları, tepe yamaçları ve güney kısmında yoğun bir yerleşim yoktu. Diğer bir ifadeyle, Hipodrom ve bitişiğindeki saray, belki de az ya da çok boş olan bir alanın üzerine kurulmuştu. Roma dönemi mezarlıklarını takip eden ve eski Trakya yolunun doğusunda, Mese’yi oluşturan bir hat boyunca tepeleri aşarak ilerlediğini düşünen arkeologlar, kapıyı liman

¹⁷ C. Güren, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1985, s. 85; A. Berger, “Zur Topographie der Ufergegend am Goldenen Horn in der byzantinischen Zeit”, *Istanbul Mitteilungen*, 1995, sy. 45, s. 162.

¹⁸ W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, s. 41; Berger, “Ufergegend”, s. 162.

¹⁹ Berger, “Zur Topographie der Ufergegend”, s. 159; Berger, “Streets and Public Spaces”, s. 164.

çevresindeki eski merkeze bağlayan bir caddenin olması gerektiği ve bunun da B Caddesi olabileceği kanaatindedir. Byzantium’un ana meydanı “Strategion”un bu caddenin alt ucunda olabileceği tahmin ediliyor.²⁰

Son araştırmalar, Mese Caddesi’nin kent merkezinin Hipodrom’a doğru yukarı kaymasıyla ortaya çıktığı ve bu değişimin Hipodrom’un ve ona bağlı yapıların yapımıyla yakından ilgili olduğu tezini güçlendirmiştir. Hipodrom’un İmparator Septimus Severus döneminde yapıldığı yaygın bir kanaat olsa da, Severus’un Byzantium’un yeni kurucusu olduğu görüşü artık kabul görmemekte;²¹ surların büyük olasılıkla 260 veya 270’ten önce yeniden inşa edilmediği²² ve Hipodrom’un yapımına Konstantinus’tan önce Licinius döneminde başladığı iddiası öne çıkmaktadır. Ayasofya’nın önündeki büyük alana adını veren Augustaion’un bilinenden çok daha küçük olduğu ve alanın sadece batı yarısını oluşturduğu görüşü son zamanlarda ileri sürülmektedir.²³ Yol hattının yokuş yukarı kaymasından kaynaklanan bir başka sorun da Konstantinus’un yeniden düzenlediği yeni kent merkezinden liman bölgesine giden ve devamlılığı olan bir caddenin bulunmayışıdır. Bazilika, Khalkoprateia Kilisesi ve Ayasofya civarında tespit edilen temeller, bu binalarla bağlantılıdır. Ayasofya’dan Strategion’a ulaşmak için Khalkoprateia boyunca uzanan caddenin (üzerinde mozaikli kilisenin bulunduğu) eski ana arter B Caddesi’yle kesiştiği kavşağa kadar arşınlanması gerekiyordu.²⁴

Ayasofya I. Iustinianos döneminde yeniden inşa edilerek genişletildiği zaman, limandan merkeze akan tüm trafiğin bu cadeden geçmesinin bir sonucu olarak yeni atrium E Caddesi’nin ötesine kadar uzatıldı. Bir önlem

²⁰ Janin, *Constantinople byzantine*, s. 13, 431 vd.; Berger, *Untersuchungen*, s. 406–11. Ayrıca bkz. Zosimus, *Nea Historia*, 2.51; Pseudo-Hesychius, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* içinde, ed. T. Preger, Leipzig 1901, s. 1, satır 16.

²¹ G. Dagron, *Naissance d’une capitale*, Paris 1974, s. 15 vd.; Mango, *Developpement urbain*, s. 19; Berger, “Streets and Public Spaces”, s. 165.

²² Mango, *Developpement urbain*, s. 15. Tarihçi Herodianus’un, kenti 240 yılı civarında yıkılmış hâldeyken gördüğü anlatılıyor (Herodianus, *Historia* de imperio post Marcum, 3. Kitap, Bölüm 1, pasaj 7: “ἔτι γοῦν καὶ νῦν τὰ μένοντα αὐτοῦ ἐρείπια καὶ λείψανα ἰδόντι θαυμάζειν ἔστι καὶ τὴν τέχνην τῶν τὴν ἀρχὴν κατασκευασάντων καὶ τὴν ἀρετὴν τῶν ὑστερον κατοικοκτότων.” <http://stephanus.tlg.uci.edu/indiv/browser>). Berger, “Streets and Public Spaces”, s. 165.

²³ Berger, “Streets and Public Spaces”, s. 165.

²⁴ A. Berger bu yapıyı Theotokos Urbicium Kilisesi ile özdeşleştirir. Bkz. Berger, “Streets and Public Spaces”, s. 165. Theotokos Urbicium Kilisesi’yle ilgili olarak bkz. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l’Empire byzantin I; Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, Paris 1955, levha 3; *Les églises et les monastères*, Paris 1969, s. 207; Berger, *Untersuchungen*, s. 404 vd.

olarak daha sonra başkentte Khalkoprateia Kilisesi'nden başlayıp doğrudan Milyon taşına yönelen yeni bir cadde açıldı²⁵ Mese Caddesi'nin yapımı sırasında bazı bitişik alanların yeniden yapılandırıldığı kanısında olan A. Berger'e göre, eski "B" ana arterinin üst ucu terk edilerek başka bir cadde (H Caddesi) açıldı. Berger, bu alanda böyle bir düzenlemenin yapılmış olmasını bölgede bulunan üç sarnıç yapısına dayandırıyor: Mese'nin güneyindeki Binbirdirek Sarnıcı,²⁶ eski Eminönü belediye binasının altındaki Şerefiye Sarnıcı ve Mese'nin kuzeyindeki Büyük Sarnıç.²⁷

Doğuda yeni bir başkent kurmak isteyen İmparator Konstantinus'un emriyle 324-330 yılları arasında eski Byzantion'un surları dışına taşan daha geniş bir alanda inşa faaliyetleri başlatıldı. İlk aşamada Byzantion'un eski surları dışında kalan ve Haliç'e bakan tepelerin üzerine ve Hagioi Apostoloi (Havariyyun) Kilisesi'nde bulunan Konstantinus'un mozolesi civarında iki yeni semtin kurulduğu biliniyor.²⁸ Kentin batısına düşen bu semtlerden biri Osmanlı fethinden kısa bir süre sonra Eski Saray'ın sınırları içinde; doğu kesimi ise neredeyse tümüyle Kapalıçarşı yapılarının altında kalmıştır. Burada ayakta kalan tek Bizans anıtı, Orta Bizans dönemine tarihlenen İrini Kulesi'dir.²⁹ Eski şehrin cadde sistemi bu alana genişletildiyse, (kuzeydoğuya doğru değil) tam olarak kuzey-güney eksenine odaklanmıştı. Aynı durum, 1893 yılında bilim dünyasına tanıtılan, ancak bugün mevcut olmayan yakınlardaki sarnıçların sayısı için de geçerli kabul edilmektedir.³⁰ Bu bölgedeki Uzunçarşı Caddesi, Bizans döneminin ünlü sütunlu caddesi Makros

²⁵ *Miracles of St. Photeine, Hagiographica inedita decem*, ed. F. Halkin ve Turnhout-Leuven 1989, s. 117 vd.; A. M. Talbot, "The Posthumous Miracles of St. Photeine", *Analecta Bollandiana*, 1994, sy. 112, s. 93 vd.

²⁶ Genellikle yanlışlıkla Philoxenos Sarnıcı olarak belirlenen bu yapı hakkında bkz. J. Bardill, "The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople", *American Journal of Archaeology*, 1997, sy. 101, s. 69-83. A. Berger, bu yapının Hipodrom ve Antiochus Sarayı'na yakın olan Illus Sarayı'na ait olabileceği fikrindedir (Berger, "Streets and Public Spaces", s. 166). Bu saray kilisesi için bkz. Janin, *Eglises et les Monasteres*, s. 416; Berger, *Untersuchungen*, s. 560-562. Sarnıç hakkında bkz. P. Forchheimer ve J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Vienna 1893, s. 180 vd.

²⁷ A. Berger, bu yapının gerçek Philoxenos Sarnıcı olabileceği kanaatindedir. Ona göre, bu yapının Mese Caddesi'nin güneyinden ziyade burada aranması gerekir, çünkü Lausus Sarayı'na çok yakındı ("Streets and Public Spaces", s. 168). Lausus Sarayı'yla ilgili olarak bkz. Bardill, "Palace of Lausus", s. 83-89.

²⁸ Berger, "Streets and Public Spaces", s. 166.

²⁹ Berger, "Zur Topographie der Ufergegend", s. 158.

³⁰ Forchheimer ve Strzygowski, *Die Byzantinischen Wasserbehälter*, s. 21, 25, 30, 37.

Embolos'un adını yaşatmayı sürdürüyor. Mese'ye doğru dik açıyla güney-kuzey doğrultusunda ilerleyen ve alt ucundan hafifçe doğuya kıvrılan³¹ bu caddenin batı tarafında bir grup kilisenin bulunuyor olması, caddenin Erken Bizans döneminde izlediği güzergâha sadık kalındığının kanıtı olarak gösteriliyor.³²

Konstantinopolis'in kuruluşunun ilk yıllarına kadar geriye giden yeni cadde düzenlemesinin yapıldığı ikinci bir alan Hagioi Apostoloi (Havariyyun) Kilisesi civarındadır. İlk kilisenin tam yeri ve yöneliminin belirlenmesini sağlayacak hiçbir kalıntı yoktur; ancak uzmanlar, bu konuda Valens Su Kemerinin (Bozdoğan Sarnıcı) konumuna bakarak bir cevap bulmaya çalışmaktadırlar. MS 368 yılında tamamlanan Valens Su Kemerinin, eski Byzantium'un caddelerinden birine paralel gider ve güneydoğu uzantısı tam olarak Büyük Saray'ın (bugünkü Mozaik Müzesi) ana girişine çıkar. Antik Byzantium'un cadde sistemiyle ilişkilendirilerek planlanan Valens Su Kemerinin bazı kemerlerinin 26, 27 ve 52 numaralı kemerindekilerden daha geniş olması, bunların cadde üzerindeki geçiş noktaları olarak planlandığını gösterir.³³

Yapının diğerlerine göre daha geniş olan kemerlerin bulunabileceği diğer noktalarda orijinalitesi bozulmuştur. Örneğin, su kemerinin Hagioi Apostoloi (Havariyyun) Kilisesi'ne doğru olan kuzeybatı köşesi Osmanlı döneminde tamamen yenilenmiştir. Kuzeybatıya yönelen eski karayolu, kentin yol ağının izini sürmede başka bir nirengi noktasını oluşturur. A. Berger'e göre, Mese Caddesi, Capitol'de kollara ayrılıyordu ve kentin Theodosios zamanında yapılan bölümündeki Aetios Sarnıcı'ndan geçerek Kharisios Kapısı'ndaki (Edirnekapı) surlarla birleşiyor olması gereken bu yolun su kemerine paralel olmayan (bugün temelleri üzerinde Fatih Camii'nin bulunduğu) Hagioi Apostoloi (Havariyyun) Kilisesi'nin avlusuna doğru düz bir rota izlemekteydi.³⁴

³¹ A. Berger'e göre, Makros Embolos bronz Tetrasyon'dan başlar ve Bizans döneminde Azize Barbara Kapısı olarak bilinen Zindankapı'da sona ererdi (Berger, *Untersuchungen*, s. 315). A. M. Schneider, "Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, philosophisch-historische Klasse*, 1950, sy. 5, s. 86, dipnot 53. Krş. Berger, *Untersuchungen*, s. 446.

³² N. Firatlı, "Decouverte de trois eglises byzantines à Istanbul", *Cahier d'archeologie*, 1951, sy. 5, s. 163-178. Diaconissa Kilisesi hakkında bkz. J. Bardill, "A Catalogue of Stamped Bricks in the Ayasofya Collection", *Anatolian Archaeology: Reports on Research Conducted in Turkey*, 1995, c. 1, s. 28 vd.

³³ Mango, *Developpement urbain*, s. 20; Knut Olof Dalman, *Der Valens-Aquadukt in Konstantinopel*, Bamberg 1953, s. 45.

³⁴ Berger, *Untersuchungen*, s. 330 vd.

Su kemerinden geçen caddelerin bu nedenle eğik bir açıda kurulmuş olabileceği düşünülmektedir.³⁵ Bu caddelerin kuzeyden 30 derece sapmayla ilerlediği kabul edilirse, iki caddenin Haliç'teki Cibali Kapısı ve Unkapanı Kapısı gibi denize bakan kapılarda bulunduğu varsayımı ortaya çıkmaktadır.³⁶ Caddeler, bu durumda, Markianos Sütunu, İsa Pantepoptes ve Pantokrator Manastırı ve Aziz Polyuktos Kilisesi'nin de aralarında bulunduğu bir dizi Erken ve Orta Bizans dönemi anıt ve binasına temas ediyor olmalıydı.³⁷

Daha doğuda kalan diğer bir cadde, modern bir Rum şapeli ile günümüze ulaşamayan ve son Bizans İmparatoru Konstantinus'a ait olduğu söylenen mezarın³⁸ yanından geçmekteydi. Muhtemelen her iki yapı da Bizans dönemine ait kiliselerin üzerine inşa edilmişti.³⁹ Bir diğer cadde, Bizans döneminde Aziz Prokopios Kilisesi'nin (bugünkü Vefa Kilise Camii) güney girişine yöneliyor olmalıdır.⁴⁰ Caddelerin deniz surları üzerindeki kent kapılarına yönelmesi, bu aşamada bu surların 438-439 yılında yapımıyla ilgili olarak bir *terminus ante quem* ortaya koyuyor.⁴¹ Uzmanlar, aynı cadde sisteminin kentin Marmara Denizi'ne bakan güney tarafında da olduğunu varsayarak caddelerin kentin

³⁵ Bu yapı hakkındaki tek yayın M. Restle'ye aittir. Restle, eserinde XX. yüzyılda inşa edilmiş olan mevcut caddelerin doğrultuları hakkında yorumlarda bulunur (*Reclams Kunstführer Istanbul*, Stuttgart 1976, s. 256).

³⁶ Bu deniz hakkında bkz. Schneider, "Mauern und Tore", s. 77. Schneider, Cibali Kapı'yı İtalyan kaynaklarında adı geçen *Porta Putea* ya da *Porta al Pozzo* ile özdeşleştirir. Bu kapının Ayakapı olabileceği kanaatinde olan Berger ("Ufergegend", s. 152), deniz surlarındaki kapıların birçoğunun Bizans dönemindeki isimleri kesin olarak bilinmediğini ve bu konuda Türkçe isimlerinin yararlı olabileceğini düşünüyor. Ayrıca bkz. Schneider, "Mauern und Tore", s. 65-107; Berger, "Ufergegend", s. 149-165.

³⁷ R. M. Harrison, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, Princeton-Washington 1986, c. 1, s. 16, 24.

³⁸ A. Berger, XIX. yüzyıla kadar ziyaret edilerek onurlandırılan mezar yapısının 1960 civarında yeni bir cadde düzenlemesi yapıldığı sırada ortadan kaybolduğunu belirtiyor ("Streets and Public Spaces", s. 170). Bu yapı hakkında bkz. D. M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge 1992, s. 92 vd.

³⁹ A. Berger'e göre bu konuda sağlam bir tespitin yapılabilmesi imkânsızdır. 1453 yılına kadar ayakta olan Aziz Stephanus Konstantianai Kilisesi bu iki yerden birinde olabilir ("Streets and Public Spaces", s. 170; ayrıca bkz. Janin, *Eglises et les Monasteres*, s. 474 vd.; Berger, *Untersuchungen*, s. 471 vd.).

⁴⁰ Berger, *Untersuchungen*, s. 463.

⁴¹ *Paschalion Chronicon*, ed. L. Dindorf, Bonnae 1832, c. 1, s. 583, satır 3 vd. Kentin Bizans dönemi öncesine ait alanındaki deniz surları Roma döneminde inşa edilmişti (C. Barsanti, "Note Archeologiche su Bisanzio Romana", *Milione*, 1990, sy. 2, s. 14 vd.). Kentin İmparator Konstantinus döneminde inşa edilen kısmının 438-439 yılından önce deniz surlarına sahip olduğunu gösteren bir iz yoktur (Berger, "Streets and Public Spaces", s. 170; Schneider, "Mauern und Tore", s. 65).

Konstantinus döneminde kapladığı alandaki deniz surları üzerinde bulunan beş kapiya birden yöneldiği kanaatindedir.⁴² Marmara deniz surları üzerindeki kent kapılarından sadece Kumkapı'nın Bizans dönemindeki Demirkapı olduğu bilinmektedir.⁴³ Diğer üç kapının konumunun belirlenebilmesi için eski haritalara başvurmak gerekiyor.

Kumkapı, eski hâli nerdeyse tamamen görünmez olduğundan ve tarihsel kaynaklar aydınlatıcı bilgi vermediğinden bilinmezliğini koruyor. Dış cephesi Osmanlı döneminde yapılan sıvanın arkasında kalan bu yapı, caddenin seviyesi zamanla iyice yükseldiğinden destekleyici kemerin üstündeki elemanlar sayesinde fark edilebiliyor.⁴⁴ Uzmanlar, X. yüzyıla ait *Törenler Kitabı*'nda belirtilen Homonoia/Panteleemon Kilisesi'ne doğru yönelen caddenin "Ta Kanikleiou Kapısı"na yakın olan başka bir kapıdan geçtiği kanaatindedirler.⁴⁵ Bizans dönemine ait cadde ağının tümüyle rekonstrüksiyonunun yapılabilmesi, krokinin sağ kesiminde gösterilen caddelerin hiçbir izine rastlanamaması nedeniyle şu an için mümkün görünmüyor. Konstantinopolis'teki pek çok anıtın Roma'daki benzerleri model alınarak büyük üçgen modele uygun şekilde inşa edildiği düşünülürse,⁴⁶ krokide rekonstrüksiyonu yapılan Konstantinus dönemine ait kent alanındaki caddelerin Brun'un ortaya koyduğu merkezî üçgen planla kısmen örtüştüğü görülür. 408-413 yılları arasında, Theodosios döneminde daha batıda bir sur inşa edilmesiyle kente eklenen alan, sık yerleşimin olmadığı, daha çok manastırlar, bahçeler, tarlalar ve mezarlıkların bulunduğu ıssız alanlardan oluştuğu için kentin bir parçası olarak görülmemektedir.⁴⁷

⁴² Berger, "Streets and Public Spaces", s. 171.

⁴³ A. van Millingen, *Byzantine Constantinople the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899, s. 248 vd.; F. Dirimtekin, *Fetihden Önce Marmara Surları*, İstanbul 1953, s. 32 vd.

⁴⁴ Alişan Sokağı no. 121'deki evin karşısında bulunmaktadır (Berger, "Streets and Public Spaces", s. 171).

⁴⁵ Konstantinus Porphyrogenitus, *De ceremoniis aulae byzantinae*, ed. J. J. Reiske, Bonn 1829, c. 1, s. 560, satır 12, 17, s. 561, satır 3. "Ta Kanikleiou" kapısı hakkında bkz. Janin, *Constantinople Byzantine*, s. 365 vd.; Berger, *Untersuchungen*, s. 645 vd.

⁴⁶ R. Brun, "An Urban Design Imported from Rome to Constantinople-New Rome", *Bysans och Norden, akta for nordiska forskarkursen i bysantinsk konvetenskap 1986*, Stockholm 1989, s. 213 vd.; A. Brun, "A System of City Design in the Ancient World Based on Equilateral Triangles", *International Congress for the History of Art Washington 1986, World Art: Themes of Unity in Diversity*, ed. I. Lavin, University Park 1989, s. 199 vd.

⁴⁷ Erken dönemde kentte Helena Sarayı, Saturninus ve Aurelianus villaları gibi gözeleli yapılar mevcuttu (Janin, *Constantinople*, s. 317, 355, 422; V. Tiftixoglu, "Die

Konstantinopolis'in Limanları

Bizans İmparatorluğu'nun deniz ulaşımının kalbi başkent Konstantinopolis'ti. Şehrin Marmara kıyısındaki limanları denizden yapılan ulaşım ve ticaretin başlıca mekânlarıydı. Bizans kaynaklarının bu konuda verdikleri isimler ve lokalizasyonlar birbirinden oldukça farklıdır. Güney rüzgârlarına açık olan bu limanlar kumla doluğu için sürekli bakım gerektirirdi. Nitekim İmparator VIII. Ioannes Palaiologos için yazılmış bir methiyede, 1427'de Kontoskalion adlı limanda biriken kumun temizlenmesi ve limanın ağzının derinleştirilmesi için yapılan çalışmalardan bahsedilir.⁴⁸

Marmara kıyısının doğusundan batısına doğru sıralanan limanlar arasında ilk sırada hanedanın ve saraydaki yakın çevresinin kullanımına özel olan Boukeleon Limanı vardı. *Notitia Urbis Constantinopolitanae* başlıklı eserden V. yüzyılda şehrin en eski iki askerî ve ticari limanının yeri belirlenebilmektedir. Bunlardan ilki Boukeleon Limanı'nın batısında üçüncü regionda yer alan Iulianos Limanı'dır. Adından da anlaşılacağı üzere, İmparator Iulianos (361-363) döneminde yapılan⁴⁹ ve İmparator I. Anastasios (491-518) döneminde iskeleler eklenen bu liman, II. Iustinianos (565-578) zamanında derinleştirilip genişletildi; adı da İmparatoriçe Sophia'yı onurlandırmak için *Limen tis Sophias* (Sophia'nın Limanı) ya da *Sophianon* olarak değiştirildi.⁵⁰ Bizanslı tarihçi Theofanes ise aynı limanın adını *Limen Ioulianos* ve *Ioulianos limen ton Sophias* adlarıyla anar; Dukas ise, devletin yıkılışına kadar limanın kullanıldığını belirtir.⁵¹

İkinci liman, daha batıda on ikinci regiondaydı. Kaynaklarda *Limen Eleutheriou* adıyla anılan bu

limanın, *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'da "portum Theodosiacum" olarak geçen limanla aynı olduğu kanaati hâkimdir.⁵² Bizans kaynakları, Tauros Agorası kazılırken çıkan toprağın bu limana döküldüğünü ve daha sonra limanın temizlenerek derinleştirildiğini belirtir. Muhtemelen bu toprak 386'da, I. Theodosios⁵³ sütunu dikileceği zaman kaidenin yapımında kullanılmış;⁵⁴ ancak, sonraki dönemlerde limanın iç kesimi Likos (Bayrampaşa) Nehri'nin taşıdığı topraklarla dolunca bölgeyi Blanga adıyla meşhur olan bahçeler kaplamıştı.

VI ve VII. yüzyıl kaynaklarından *Limen ton Kaisariou* adlı bir limanın varlığından haberdar oluyoruz. Kaynaklarda, yine, İmparator Tiran Fokas'ın 610 yılında Herakleios'a karşı başkentten direnişini organize için Ormisda semtinin savunmasını Mavilere; Sophias ve Kaisarios limanlarının savunmasını da Yeşillere bıraktığı belirtilmektedir.⁵⁵ İkinci limanı ilkinden farklı bir liman olarak gösterdiği için bu tanımlık önemlidir. Theofanes, Kaisarios Limanı'ndan İmparator IV. Konstantinos'un 673'te Konstantinopolis'e karşı harekete geçen Arapları püskürtmek için aldığı önlemlerle ilgili olarak bahseder.⁵⁶

Bizans kaynakları, başkentle bağlantılı Anadolu limanları hakkında da bilgi verir. Gregorios Dekapolites'in Vita'sının verdiği bilgilere göre, 832-833'te Efes Limanı, Konstantinopolis'e gitmek üzere yelken açan devasa ticaret filolarına ev sahipliği yapar; ayrıca, buğday ve Anadolu'nun içlerinden getirilen tarım ürünleri burada gemilere yüklenirdi. Efes'in üzerinde bulunduğu bu denizyolunun diğer ucunda ise *Alexandreia* vardı. IX. yüzyıl ortalarında İspanya ile Uzak Doğu arasında mekik dokuyan Yahudi tacirler, misk, amber, kehribar, sinnamik gibi egzotik ürünleri Efes'e getirirdi. Özellikle XI. yüzyılın ilk yarısında Efes ile Konstantinopolis arasında olağanüstü bir trafik vardı.

Helenianai nebst einigen anderen Besitzungen im Vorfeld des frühen Konstantinopel", *Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels*, ed. H.G. Beck, Munich 1973, s. 79-85; Berger, *Untersuchungen*, s. 362, 605 vd., 629-631). A. Berger, 1994 yılında Alessandra Ricci başkanlığındaki kazılarda Pulcu Sokağı'nda bulunan ve Konstantinus dönemi öncesi bir villaya ait olabileceği düşünülen bir mozaikçi örnek gösterir ("Streets and Public Spaces", s. 171).

⁴⁸ *Engomion eis ton autokratora Ioannes ton Palaiologon, Palaiologeia kai Peloponnessiaka*, ed. Sp. Lampros, Atina 1926, c. 5, s. 298, satır 8-14.

⁴⁹ *Patria Konstantinopoleos, Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Lipsiae 1901 --à New York 1975, c. 3, s. 232, satır 6; Prokopios, *De aedificiis* (*Yapılar Hakkında*), s. 1, satır 5 vd.; Euagrius, *Historia Ecclesiastica*, ed. J. Bidez ve L. Parmentier, London 1898 --à Amsterdam 1964, c. 2, s. 15, s. 65, satır 7.

⁵⁰ *Konstantinopoleos, Scriptores*, c. 2, s. 184, satır 11; Leon Grammatikos, *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonnae 1842, s. 135, satır 4-7; Michail Glykas, *Annales*, ed. I. Bekker, Bonnae 1856, s. 506, satır 1-6.

⁵¹ Dukas, *Historia byzantina*, ed. I. Bekker, Bonnae 1854, s. 283, satır 3-5, s. 619.

⁵² *Notitia Urbis Constantinopolitanae, Notitia dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum*, ed. O. Seeck, Berlin, 1876, --à Frankfurt/Main 1962, s. 239, satır 15.

⁵³ *Konstantinopoleos, Scriptores*, c. 2, s. 184-185.

⁵⁴ Theophanes, *Chronographia*, ed. I. Classeni, Bonnae 1839, c. 1, s. 70, satır 10.

⁵⁵ *Paschalion Chronicon*, ed. L. Dindorf, Bonnae 1832, c. s. 700, satır 8-9, 17.

⁵⁶ Theophanes, *Chronographia*, c. 1, s. 353, satır 2 vd.